

УДК 327.461

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ІНСТРУМЕНТАЛЬНІ ОСНОВИ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ МОВИ

Л.Г. Кузьоменська, аспірантка відділу соціальних проблем вищої освіти та виховання студентської молоді Інститут вищої освіти НАПН України

Окреслено інструментальний потенціал мови як форми, котра віддзеркалює зміст соціокультурного буття. З'ясовано діапазон факторів, які актуалізують мовну проблематику для філософії. Проаналізовано здатність мови структурувати соціальний простір і регулювати соціальні відносини. Ієрархізовано проблемні фактори, зумовлені функціонуванням мовної сфери. Розкрито зміст функціонального взаємозв'язку синхронічного та діахронічного підходів до дослідження мовної дійсності. Уточнено сутність корелятивної взаємодії мови та свідомості, мислення, мовлення. Визначено функціональний інваріант мови.

Ключові слова: мова, соціокультурна дійсність, комунікативна взаємодія, функціональний інваріант.

Виявлення сутнісних характеристик мови є актуальною і невід'ємною частиною дослідження мови як функціонально-інструментального атрибуту суспільного буття загалом і освітньої сфери зокрема. Розглядаючи проблему людини з точки зору її «мовної сутності», ми відкриваємо нові горизонти в розумінні феномена людини. Мовна система складається із сукупності знакових одиниць (слів, словосполучень, речень), які в системі взаємопов'язані і взаємно впливають один на одного, складаючи при цьому єдність і цілісність.

Перші спроби осмислення феномену мови сягають ще античної філософії – діалогів Платона і «логосу» Геракліта, праць Аристотеля і «лектон» стоїків. За резонансною суперечкою середньовічних номіналістів та реалістів стоїть прагнення розв'язати питання щодо онтологічної природи мови. Однак тільки в Новий час стає можливим дослідження мови як феномена людської культури. Вперше це вдалося Вільгельму фон Гумбольдту – фундатору діяльнісно-енергетичної концепції мови. Гумбольдт

наполягає на взаємному впливі мови та людини, стверджуючи, що в процесі опанування іншими мовами людина розширює «діапазон людського існування» через «мовне світобачення», картини світу інших народів.

Початок ХХ століття охарактеризувався «лінгвістичним поворотом» у науковій культурі, внаслідок якого проблеми мови стали сприйматися як найбільш актуальні. Було виявлено, що мова становить специфічно людський спосіб буття в світі, тому позамовне пізнання неможливе для людини.

Значною мірою спираючись на підхід В. Гумбольдта, М. Гайдеггер інтерпретував метафізику мови не як абстрактну мовну концепцію, а як змістовну теорію буттєвості мови, яка прояснює сенс і значення знаків і сутнісно співвідноситься з реальним світом. Такий погляд на роль мови об'єднує М. Гайдеггера з широкою течією в західній філософії і мовознавстві. Представники цього напрямку Е. Кассіер, Л. Вітгенштейн, Е. Сепір, Б. Уорф також відзначають значущість і своєрідність кожної мови. М. Гайдеггер у статті «Шлях до мови» виводить формулу онтологічного статусу будь-якої мовної системи: дати слово мові як мові. З цією ідеєю солідаризується Г.-Г. Гадамер, розглядаючи мовну систему як горизонт герменевтичної онтології і досвід світу.

Таким чином, мовна система досить детально досліджувалася в онтологічному та гносеологічному аспектах. Однак її цілісний аналіз не був висвітлений належним чином, а цілісність як внутрішня зумовленість об'єкта вкрай необхідна при вивченні мовної системи як предмета філософського аналізу для повноти виявлення її специфіки й унікальності.

У праці «Про ідею концептуальної схеми» Д. Девідсон писав: щось є мовою в тому разі, якщо воно перебуває в певному відношенні до досвіду (природи, реальності, чуттєвих даних). Проблема полягає в необхідності з'ясування, що це за відношення.

В. Гумбольдт інтерпретував мову «проміжним світом», котрий знаходиться між індивідами та реальністю. Відповідно до гіпотези

«лінгвістичної відносності» Сепіра-Уорфа, мова подібна до фільтру, котрий розмежовує свідомість індивіда та реальність. Мова – визначальний чинник сприйняття і організації природного і соціального середовища людини. Вона формує світогляд і структурує досвід.

Знайома нам з вимови, слухання, письма і читання мова лежить на поверхні. Однак її сутність, як відзначає Фрідріх-Вільгельм фон Херрман у праці «Фундаментальна онтологія мови», «яку слід філософськи виявити, себе не афішує». Вона залишається прихованою. Потаємний пласт сутності мови доступний лише філософії як фундаментальній онтології, яка «переводить досліджувану сутність зі статусу прихованості у статус явленості» [10, с. 20].

На передній план виходять особливі властивості мовної системи, пов'язані з внутрішньою діяльністю суб'єкта, де мова постає не просто засобом для взаєморозуміння, а цілим світом опосередкувань між суб'єктом та предметами. Відзначаючи цю важливу особливість у В. фон Гумбольдта, М. Гайдеггер у статті «Шлях до мови» формулює запитання: чому суб'єкт позиціонує мову саме як світ і світогляд? І відповідає: «Тому, що його шлях до мови обумовлений не стільки мовою як мовою, стільки прагненням збагнути, осягнути і артикулювати сукупність духовно-історичного розвитку людства в його цілісності, а водночас і як його повсякчасної індивідуальності. Гумбольдтівський шлях до мови бере курс на людину, веде через мову і крізь неї до виявлення і зображення духовного розвитку людського роду» [9, с. 263]. Здавалося б, цілком очевидно, що «сутність людини закодована в мові, що ми існуємо насамперед у мові і при мові» (М. Гайдеггер), але разом з тим ми далекі від мови, зводимо її до окремих функцій позначення і мовлення, а необхідно зрозуміти її цілісну, культурно-історичну, людську, онтологічну природу.

Х.-Г. Гадамер у своїх працях про мову також виходить з ідей В. Гумбольдта, розглядаючи мовну систему як горизонт герменевтичної онтології і досвід світу. Прагнучи, як і М. Гайдеггер, «дати слово мові»,

Г.-Г. Гадамер міркує про те, що мова для людини – це не просто «оснащення», на ньому засноване і в ньому виражає себе сам світ. Присутність цього світу, його тут-буття є буття мовне. Мова не існує самостійним буттям по відношенню до цього світу: справжнє буття полягає в тому, що в ньому виражається світ. «Споконвічна людяність мови означає разом з тим споконвічно мовний характер людського буття-в-світі» [1, с. 513].

Онтологічна площина, в яку Е. Гуссерль і М. Шелер, а слідом за ними і М. Гайдеггер, переносять герменевтику, являє собою пізнання буття, суцього як такого. Герменевтичний характер буття трансцендентальної суб'єктивності вбачається в даному контексті в її «мовності». Саме мова, зрозуміла в її «живому здійсненні», а не просто у вигляді граматичних форм та лексичного арсеналу, є реальною формою існування трансцендентальної суб'єктивності. Мова – не просто умова розуміння, а й розуміння як таке. Тому «розуміння треба розглядати не як предикат буття, а як його суб'єкт» [2, с. 410].

Таким чином, розуміючи мову як мовлення, можна виокремити принципову розбіжність між феноменологічним та повсякденним розумінням мови. У повсякденному спілкуванні людина переслідує мету досягти деякої вигоди. Філософська та літературна мова, навпаки, прагне донести максимум сенсу, бо те, чим вона оперує, пов'язане з питаннями надчуттєвого і суцього, а простими словами здебільшого це не описати. Тому філософ, поет, письменник використовують усі мовні засоби для того, щоб висловити невимовне, де мова нерозривно пов'язана із суцим [4, с. 51]. Об'єктом мовного впливу тут є когнітивні, психологічні, соціальні та інші механізми, що дозволяють впливати на свідомість, на процес прийняття людиною тих чи інших рішень.

«Сутність мови, – наголошував Б. Рассел, – полягає не у вживанні будь-яких способів комунікації, а у використанні фіксованих асоціацій, тобто в тому, що щось істотне – вимовлене слово, картинка, жест або що

завгодно – могли б викликати «уявлення про щось інше. Коли це відбувається, то відчутне може бути названо «знаком» або «символом», а те, про що з'являється уявлення, – «значенням». На думку Ф. де Соссюра, слово в якості мовного знаку є «двостороння психічна сутність», яка знаходиться у нерозривному зв'язку між поняттям та його акустичним образом. Звідки б не потрапило б до людини нове для неї слово – з усної розмови, зі сторінок книги чи газети – у всіх випадках воно надалі буде зберігається в пам'яті у вигляді звукового образу. Цей образ у будь-який момент можна уявити собі подумки (через так звану «внутрішню мову») або ж відтворити вголос. І незмінно в той же момент в пам'яті виринає абстрактне поняття, передане в акустичному образі. Позаяк акустичні образи посідають настільки виняткове місце в нашій мовному поведінці, то важко або навіть неможливо уявити собі народження мови за відсутності мовлення» [7, с. 27].

Функціональну природу мови слід розуміти і тлумачити значно ширше, ніж це здебільшого прийнято, виокремлюючи окрім комунікативної, пізнавальної, номінативної, мислетворчої, волюнтативної та емотивної функцій, ще й інші функції – зокрема, духовної екзистенції (сакральна функція). В коло цієї функції входить відчуття пізнання Духу через мову, концентрація Духу у слові, духовна спорідненість людини з іншими людьми у мові й через мову, духовний розвиток особистості й нації через мову і за допомогою неї. Мова формує соборне (єдине цілісне) духовне національне середовище у часі й просторі. Також важливою функцією мови є покликання саморозвитку, самоствердження і самовираження особистості. Особистість формується і самостверджується в мові як духовна людина, самоцінна, яка творить своє Я, усвідомлює власну психіку. Завдяки мові людина здатна вийти за межі себе, вона виокремлює себе серед інших і впізнає подібність з іншими» [5, с. 13].

Підкреслюючи творчу природу мови, В. Гумбольдт зазначав: мова – це не стільки *продукт діяльності*, не щось створене (*ergon*), скільки сама

діяльність (energeia) духу, тобто безперервно здійснюваний процес породження смислу, «орган, який генерує думку», продукт «мовної свідомості нації». Сучасна мовна практика будується на принципах глобальної взаємозалежності, культурної і мовної різноманітності, на особливостях і закономірностях поширення соціальних стереотипів, про взаємовплив суспільства та мови, про принципову вмонтованість мови у соціокультурний контекст, про дискурсивне формування ідентичності, про діалогічну природу мови, пізнання та особистості.

Мова як форма культуротворчості, буттєвість мови, культури й мистецтва були розглянуті М. Гайдеггером з позицій філософсько-герменевтичного аналізу. Йдеться про категорію «буття», враховуючи конечність буття людини та її історичність. Це виявляє онтологічний смисл проблеми «герменевтичного кола» (кола розуміння). Герменевтичний досвід містить певні «передструктури» розуміння, найголовнішою постає мова. Роздуми над онтологічними аспектами мови містить «Лист про гуманізм» М. Гайдеггера. За його тлумаченням, «мова – дім буття», а «думка – мислення буття». Мова трансформує свій потенційний онтологічний формат у формат актуальний завдяки мовленню – виразним звукам як носіям значень.

Апелюючи до М. Гайдеггера, у праці «Істина та метод» Г.-Г. Гадамер стверджує, що «для людини світ – є «тут» у значенні світу; для жодної іншої живої істоти світ не має значення тут-буття. Проте це тут-буття є буття мовне. Щоб знайти правильний горизонт для розуміння мовної природи герменевтичного досвіду, ми повинні дослідити зв'язок, що існує між мовою та світом; пізнання й досвід людини формує мова, у мові відкривається людині істина буття, у мові стає видимою та дійсністю, яка підноситься над свідомістю кожної окремої людини. Тому у мові не лише зберігається постійне, а й виражається мінливе. Мова не є продуктом рефлектуючого мислення, але бере участь в реалізації того відношення до світу, в межах якого ми живемо» [1, с. 548-549].

У західноєвропейській думці найвагомішими є мовознавчі дослідження В. Гумбольдта (котрі дотепер, безсумнівно, визначають лінгвістику і філософію мови), який «визначив сутність мови «енергією». Для осмислення мови як такої, потрібно відійти від звичної методики аналізу; не варто орієнтуватися і на загальні уявлення, такі як енергія, діяльність, духовна сила, світогляд, вираження, помістивши сюди також окремим випадком і мову. Сутність мови загалом – це надання артикуляційної виразності [9, с. 262].

У праці «Філософський дискурс сучасності» Ю. Габермас вказував на те, що «мова є не способом змалювання дійсності, а її репрезентацією», тоді як розуміння – це «мелос мови». Мовний акт складається з двох частин. У першій – *пропозиційній* – суб'єкт повідомляє про значущі для себе аспекти. Друга частина висловлювання є *ілокутивною*: в ній суб'єкт віддзеркалює експресивне ставлення до пріоритетних смислових аспектів.

Філософсько-епістемологічна рефлексія про неочевидне знання і неусвідомлювані інваріанти картини світу, які пов'язані з неочевидним знанням в мовних репрезентаціях, буквально вмонтовані в кожну людину рідною мовою. Вони не усвідомлюються без спеціальної рефлексії, але визначають базові властивості ставлення до світу, накладаючи епістемологічні та онтологічні обмеження, істотно відрізняючись у різних мовах.

В. Гумбольдт, акцентуючи дуальний характер мови, котра є процесом і продуктом водночас, говорив про мову як про вияв духу народу. В зв'язку з цим принципово важливою є думка Е. Сепіра про зміну психічної значущості й інтенсивності значення залежно від того, на чому зосереджена увага, яким є напрям розумової діяльності індивідів. Розглядаючи значення як одиницю мовного мислення, Л. Виготський відзначав, що смислова структура значення слова змінюється внаслідок зміни психологічної природи цього значення, що приводить до зміни характеру віддзеркалення і узагальнення реальності в слові.

Важко не погодитись із тезою, відповідно до якої «мова – це засіб набуття знання, мислення – інтелектуальний процес, спрямований на певний предмет вивчення, а знання – результат оперування засобами та цілю, задля якої ми здійснюємо спробу мислити, виражаючи зміст думок у мові. Мова кожного народу органічно вплетена в тканину культури. Історики філософської думки зазначають, що давні греки багато чому навчились в інших народів. Вступаючи в торговельні відносини, а також в пряму конкуренцію та боротьбу за свої інтереси, вони чимало запозичили у єгиптян, фінікійців, асирійців. Виникла навіть концепція успадкування ідей Сходу. Таке запозичення могло реалізовуватись лише за посередництва вивчення мови іншої культури. Досліджуючи мову, ми можемо віднайти смисли історії і культури» [6, с. 27-59].

Як зазначав Іван Огієнко, річище рідної мови потрібно ретельно доглядати, регулярно чистити від замулення, спрямовуючи русло розвитку до свого власного життя. «Мова чутливо реагує на зміни політичних доктрин, соціальних стандартів, гуманітарних тенденцій, суспільних смаків і моди. Це зумовлено тим, що вона є пізнавально-зображувальним адекватом онтологічної дійсності, її просторового і часокількісного членування, ототожнення й диференціації реалій та їх причиново-наслідкових зв'язків, спокою й руху (статики і динаміки), об'єктивності світу. Це те, що у гносеології і когнітивістиці називається мовною картиною світу. Але мова є не лише гносеологічною, а й духовною, ідеальною (на відміну від матеріальної) основою життя людей. Окрім традиційної і всіма визнаної комунікативної функції, пізнавальної та мислетворчої, надзвичайно важливими є й інші мовні функції: духовної апеляції, передавання й збереження животворчого Духу, духовної екзистенції, моралі, волі й почуттів (волюнтативно-сенсорна), національної ідентифікації» [5, с. 11].

Мова є системою бачення, відображення, уявлення, розуміння і мислення світу. Вона зберігає духовну енергію впродовж століть. Мова –

це живий національний організм, у якому взаємодіють декілька укладів: світоглядний, пізнавально-ментальний, культурно-історичний, побутовий, моральний тощо. О. Потебня відрекомендував мову «нашим спільним духовним органом, через який відбувається духовне єднання етносу, оскільки у взаємному розумінні того, хто говорить, і того, хто слухає, виростає свідомість і пробуджується почуття спорідненості. Такий вплив можливий через особливості мови, адже в ній відбивається світогляд народу. Водночас вона сама є відображенням споглядальної діяльності» [5, с. 11]. Глобалізація виробляє штучні мови, уніфікує і примітивізує культуру. Демократизація ж суспільного життя часто-густо проголошує свободу слова без відповідальності за вибір цього слова і мови, без врахування їх впливу на громадянина, націю і державу.

Щоб увиразнити роль і значення мови в духовному бутті людини, Ольга Федик ввела поняття «адекват» як «цілісний духовний відповідник», системи якого підпорядковані психолого-духовній і морально-естетичній діяльності людини і нації» [8, с. 9-10]. В результаті мова як духовний адекват світу створює ідеальну дійсність (паралельний духовний світ, закріплюючи його у словах, формах і структурах). Цей світ є ментально-психологічною моделлю, універсальною і неповторною для нації.

Відображаючи та узагальнюючи світ, мова трансформує його в ідеальну сферу, живить інформацією розумову діяльність людини, передає досвід поколінь, закодовуючи і розкодовуючи знання та духовні сутності. Національне сприйняття, світобачення і мислення розвивають національну свідомість – основний чинник національної ідентифікації, гармонію духовно-культурного і фізичного буття народу. Тут доречно процитувати слова В. Гумбольдта: «Мова – це об'єднана духовна енергія народу, що дивовижним способом закріплена у відповідних звуках і в цьому вияві та через взаємозв'язок своїх звуків зрозуміла всім мовцям, збуджуючи у них аналогічну енергію» [3, с. 348].

Отже, філософія мови переосмислила й актуалізувала віру в слово, виражену відомим біблійським висловом «На початку було Слово...», відобразила значення мови, що зросло в житті суспільства й індивіда. Тому резюмуючою тезою філософського осмислення мови могла б стати про те, що жодна фундаментальна проблема людського буття не може бути ні поставлена, ні вирішена без пильної уваги до мови, без урахування її ролі.

Література

1. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер : пер. с нем. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с..
2. Гайденко П.П. Прорыв к трансцендентному / П. Гайденко. – М. : Изд-во «Республика», 1997. – 437 с.
3. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / В. Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 390 с.
4. Лишаев С.А. А.П. Чехов: критика быта как репрезентация бытия (Образ Чехова в пространстве метафизики). Философия культуры '96: Сборник научных статей / С. Лишаев. – Самара : Издательство «Самарский университет», 1996. – С. 49–55.
5. Мацько Л.І. Функціональне поле української мови у структурах соціальної комунікації / Л. Мацько // Науково-інформаційний вісник. – 2012. – №6 (83). – С. 11–17.
6. Овчинников Н.Ф. Знание и поиски смысла истории / Н. Овчинников // Проблемы знания в истории науки и культуры. – СПб. : Алетейя, 2001. – 59 с.
7. Панов Е.Н. Знаки, символы, языки. (Серия: Библиотека «Знание») / Е. Панов. – М. : Знание, 1983. – 246 с.
8. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності) / О. Федик. – Львів : Вид-во «Місіонер», 2000. – 164 с.
9. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступ. / М.Хайдеггер: пер. с нем., вступ. ст. и коммент. В.В. Биbihина. – М. : Республика, 1993. – 446 с.
10. Херрманн Фр.-В. фон. Фундаментальная онтология языка / Фр.-В. фон Херрманн; Пер. с нем. – Мн. : ЕГУ; ЗАО «Пропилеи», 2001. – 190 с.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ФИЛОСОФСКОГО АНАЛИЗА ЯЗЫКА

Л.Г. Куземенская

Определён инструментальный потенциал языка как формы, которая отражает содержание социокультурного бытия. Выявлен диапазон факторов, которые актуализируют языковую проблематику для философии. Проанализирована способность речи структурировать социальное пространство и регулировать социальные отношения. Иерархизовано проблемные факторы, предопределённые функционированием языковой сферы. Раскрыто содержание функциональной взаимосвязи подходов синхронизма и диахроничного к исследованию языковой действительности. Уточнена сущность коррелятивного взаимодействия языка и сознания, мышления, вещания. Определённо функциональный инвариант языка.

Ключевые слова: язык, социокультурная действительность, коммуникативное взаимодействие, функциональный инвариант.

FUNCTIONAL AND INSTRUMENTAL BASIS FOR PHILOSOPHICAL LANGUAGE ANALYSIS

Lidiya Kuzomenska

Outlines the instrumental potential of a language as a form which reflects the content of the social and cultural life. The ranges of factors that actualize linguistic perspective of philosophy are clarified. The language ability to structure social space and regulate social relations is analyzed. The problematic factors that caused the linguistic sphere are classified. The content of functional relationship of synchronic and diachronic approach to the study of linguistic reality is accomplished. The essence of correlative interaction between language and consciousness, thought, and speech is clarified. The functional language invariant is defined.

Keywords: language, social and cultural reality, communicative interaction, functional invariant.